

מעצבי ההגמוניה או אאוטסיידרים מנוכרים?
תפקידם של האינטלקטואלים הישראלים
בעיצוב פניה של המדינה המתהווה*

במחקרים על תפקידם של האינטלקטואלים העברים בעיצוב פניה של החברה הישראלית המתהווה והקונצנזוס הציבורי סביב זהותה הקולקטיבית מתגלות שלוש גישות ביקורתיות, המשלימות, מבחינה מסוימת, זו את זו. הגישה הראשונה - של אניטה שפירא - מבוססת על הטענה שהאינטלקטואלים העברים מילאו תפקיד שולי למדי בחייה של התנועה הציונית בכלל, ובחיי תנועת הפועלים בפרט; הגישה השנייה - של מיכאל קרן - מבליטה את שוליותם של האינטלקטואלים העברים בשנותיה הראשונות של המדינה העצמאית; הגישה השלישית - של ניסן אורן, ירון אזרחי ושל חוקרים אחרים - רואה את עיקר הבעיה בדינמיקה המשתנה של היחסים בין השלטון לאזרחים בארצות המערב, וביניהן ישראל, לאור הצורך של הממשל לעמוד במבחן דעת הקהל במרווחי זמן קצרים.

אניטה שפירא קבעה, בהתייחסה לאוניברסיטה העברית בתקופת היישוב, כי 'בחייה של התנועה הציונית הצעירה בכלל, ובחיי תנועת הפועלים בפרט, מילאה האוניברסיטה תפקיד שולי למדי. אכן, בתולדותיהן של תנועות לאומיות אירופאיות כמו למשל התנועה הצ'כית, מילאה האוניברסיטה תפקיד מרכזי בתחיית התרבות הלאומית או ביצירתה. השפה, האפוס הלאומי, הפולקלור העממי, כל אלה טופחו על-ידי

* מאמר זה הוא חלק ממחקר של המחבר על מעורבותם של האינטלקטואלים הישראלים בעיצוב השיח הציבורי בקשר לזכויות האזרח ולהתהוות התרבות הפוליטית בתקופת מפא"י. המחקר נערך בסיועם של מרכז צ'ריק לחקר הציונות והיישוב ושל מרכז מינרבה לזכויות האדם באוניברסיטה העברית בירושלים. נוסחים שונים של חיבור זה הוצגו ביום-עיון 'ההיסטוריון והחברה' לזכרו של פרופ' שמואל אטינגר (מטעם מרכז ולמן שזר והחברה ההיסטורית הישראלית, 5 בנובמבר 1998), במושב 'החברה האזרחית בישראל' בכינוס הבינלאומי השני של המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי (אוניברסיטת כן-גוריון בנגב, 10-11 במרץ 1999) ובסמינר עמיתים של החוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטה העברית (21 במאי 1998). המחבר מבקש להביע את תודתו לפרופ' ברוך קימרינג, לפרופ' ישראל קולת ולפרופ' זאב צחור על הערותיהם המועילות, אשר תרמו רבות לחיבור זה. כן נתונה תודתי לנינה חיימץ, לדני יעקבי, לזאב אלקין ולצוות ארכיון האוניברסיטה העברית ומחלקת כתיב-יד בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית.

האוניברסיטאות. לא כך בתנועת התחייה העברית: המהפכה התרבותית התחוללה מחוץ לכותלי האקדמיה.¹ רוצה לומר, השוליות של האוניברסיטה בטיפוח התרבות הלאומית בתקופה המעצבת של התנועה הציונית בכלל ושל היישוב בפרט נבעה מכך שהאוניברסיטה לא היתה זרז של הציונות, אלא תולדה של הופעתה. כאשר הוקמה האוניברסיטה העברית בירושלים, במחצית השנייה של שנות העשרים, כבר פעלה מערכת תרבותית עברית חילונית, שגיבושה מטבע הדברים לא נזקק לאוניברסיטה. מיכאל קרן טען כי אנשי רוח, וביניהם היסטוריונים, פילוסופים, סופרים ומשוררים, מילאו תפקיד חשוב בתנועה הלאומית לפני הקמת המדינה, אך נדחקו לצדדים לאחר הכרזת העצמאות.² לשיטתו, רבים מן האינטלקטואלים הפכו מחברים באוונגרד מתווה הדרך למשקיפים חיצוניים, ואילו המדינה החדשה לא דמתה, כלל ועיקר, לאף לא אחד מן המודלים והתחזיות שהתגבשו בוויכוחים התאורטיים הסוערים, לפני כן, על עתיד האומה. נוסף לכך, המדינה הריבונית החדשה נזקקה למהנדסים ולטכנאים יותר מאשר להוגי־דעות, וממילא נגזרה על אנשי רוח רבים אי־מעורבות בעשייה הגדולה. יתרה מזו, מצבם השולי של האינטלקטואלים בזירה הציבורית הלך והתקבע בתוקף העובדה שהמסורת היהודית והשלטון בישראל לא הכירו בעשייה אינטלקטואלית-תרבותית לשמה. הכל בכל, אי־יכולתם של האינטלקטואלים לתרום לעשייה החברתית במדינה המתהווה, על רקע שאיפתם לתרום את מיטב יכולתם לעשייה זו, גרמה לתחושה של תסכול, אנומיה ואכזבה בקרב האינטלקטואלים בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, ואף לניכורם ביחס למתרחש.

טענה דומה לזו מופיעה בספרו של יעקב ברנאי היסטוריוגרפיה ולאומיות, המוקדש לבדיקת המחקר על תולדות ארץ־ישראל, ומתייחס בהרחבה לחוקרים מהאוניברסיטה העברית. בתקופת המנדט, זמן בניית הבית־הלאומי, אומר ברנאי, ניתן משקל רב למחקר האמור, תוך התמקדות ביישוב היהודי ובמרכזיותו בתולדות הארץ ובחיי היהודים בתפוצות. לעומת זאת, לאחר הקמת המדינה חלה ירידה בחשיבותו של התחום, ואילו לאחר מלחמת ששת הימים, עם חידוש הדיון הפוליטי בשאלת הקשר לארץ־ישראל, התחוללה התעוררות מחודשת, ועמה גדלה החשיבות של המחקר ההיסטורי ושל העוסקים בו.³ אלו, במקורב, גם המסקנות של זאב צחור,⁴ המזכיר כי

1. א' שפירא, 'תנועת העבודה והאוניברסיטה העברית', ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים, 1997, עמ' 675. ראו גם הנוסח הלועזי של המאמר: A. Shapira, 'The Zionist Labor Movement and the Hebrew University', *Judaism: A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 45, 2 (1996), pp. 183-198
2. ראו: M. Keren, 'Israel's Intellectuals and Political Independence', *Studies in Zionism*, 9, 2 (1998), pp. 197-208
3. י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, ירושלים 1995.
4. ז' צחור, 'היסטוריה בין פוליטיקה לאקדמיה', י' ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים, 1997, עמ' 209-217.

החל משנות העשרים הבליטו המנהיגים הציונים את יתרון 'העמק', הוא עמק יזרעאל, על 'ההר' - הר הצופים; לשיטתם, כך צחור, בעמק התרקמה המהפכה הציונית בפועל, ואילו האוניברסיטה העברית אשר ישיבה על ההר לא הייתה אלא עוד ישיבה משוכללת. 'העתקת מרכז הכובד של ההיסטוריוגרפיה מן "העמק" ל"הר"', כתב חוקר זה, 'התרחשה במהלך שנות השישים. בשנות השבעים החלה הפריצה הגדולה בנושאי המחקר. אז נוסדו הוצאות ספרים וכתבי-עת שהוקדשו לחקר הציונות ותולדות ארץ-ישראל על-פי אמות-מידה אקדמיות'.⁵

להבדיל משפירא, קרן, ברנאי וצחור, המתמקדים בתנאים הישראליים הייחודיים לשקיעת מעמדם של האינטלקטואלים, נתפסים ניסן אורן וירון אורחי לתחושה פסימית לנוכח מגמות כלליות הפוקדות את ארצות המערב בעשורים האחרונים. אם לואיס פייר הצהיר בעקבות אפלטון כי האינטלקטואל צריך לשלב את תפקיד הנביא עם תפקיד המלך-הפילוסוף, הנה ניסן אורן מפקפק אם המלך-הפילוסוף יכול לממש את יכולותיו בעידן המודרני, שהממשל מתפקד בו תחת מערכת לחצים בלתי פוסקים, אשר מכתיבה לו תפקיד של מגיב ומאזן, ולא של מנהיג.⁷ בהקשר זה מדבר ירון אורחי על 'המעבר שניתן לכנותו מעבר מדמוקרטיה משכללת לדמוקרטיה משקפת, מדמוקרטיה הבנויה על פרוגרמה פרוגרסיבית לדמוקרטיה הבנויה על עקרונות של שמירת שיווי-משקל ואיזון פולריסטי, מפוליטיקה פרוגרמטית של הגשמת חלום של חברה מושלמת לפוליטיקה פרגמטית של חלוקה המשקפת יחסי כוחות'.⁸ לפי אורחי, חלק בלתי-נפרד מתהליך זה הוא המעבר מדימויו של הפוליטיקאי כמנהיג וכמדינאי לדימויו כעסקן, ובכך 'מפנה הפוליטיקאי הבונה את מקומו לפוליטיקאי המשקף. את מקומו של המדינאי הרואה את פרצופו בראי ההיסטוריה, תופס הפוליטיקאי המחפש את דמות דיוקנו מעל מסך הטלוויזיה'.⁹ המנהיגים הפוליטיים שוב אינם מתבקשים לגבש תוכניות אסטרטגיות של החברה העתידית, אלא נדרשים לתווך בין הכוחות השונים הפועלים בזירה הציבורית לשם פתרון בעיות אופרטיביות יומיומיות; המנהיגים אינם מוליקים את השינויים החברתיים, אלא מגיבים עליהם. במצב כזה תפקיד האינטלקטואל המעורב בעשייה הציבורית מתרוקן מכל תוכן; הצורך לעמוד במבחן דעת הקהל במרווחי זמן קצרים אינו מאפשר למנהיגים הפוליטיים לגבש

5. שם, עמ' 214.

6. ראו: L. Feuer, 'What is an Intellectual?' in: A. Gella (ed.) *The Intelligentsia and the Intellectuals*, Beverly Hills 1976, p. 51

7. ראו: N. Oren, 'Statecraft and the Academic Intellectual', in N. Oren (ed.), *Intellectuals in Politics*, Jerusalem 1984, pp. 7-14

8. 'אורחי, 'מתחים שבין חזון מדיני ומדע בדמוקרטיה הישראלית', א' הראבן (עורך), *האומנם קשה להיות ישראלי?*, ירושלים 1983, עמ' 216.

9. שם, עמ' 218.

תוכניות ארוכות-טווח שיש בהן רכיב של חזון אינטלקטואלי, וכתוצאה מכך נחלש מעמדם החברתי של הדעת המדעית והאקדמית ושל בעליה כאחד.¹⁰ כלשונו של הנרי קיסינג'ר, במקרה הטוב מתבקש האינטלקטואל להציע דרכים לפתרון בעיות, אך לא להגדרת יעדים.¹¹ ובניסוח אחר, בכך התגשמה התחזית הוובריאנית על שקיעת מעמדם החברתי של האינטלקטואלים בגין המעבר לדמוקרטיה המונית (plebiscitarian democracy).

אולם מספר חוקרים המזוהים עם ההיסטוריוגרפיה החדשה והסוציולוגיה הביקורתית, ובראשם ברוך קימרלינג, העמידו בספק את המסקנות הפסימיות הללו בדבר היעדר השפעה של האינטלקטואלים על התהליכים החברתיים המתרחשים בישראל. קימרלינג אימץ את התיאוריה של אנטוניו גראמשי האומרת כי הגמוניה מדינית אינה יכולה להתגבש ולהתקיים ללא שיתופם של אינטלקטואלים, יצרני ידע, רעיונות, ערכים ואידאולוגיות - המפרשים ידע זה בתוך משטר קיים.¹² בהגמוניה כזאת, המערכת הפוליטית והאינטלקטואלים חשים כבעלי שליחות חברתית-אידאולוגית משותפת, ומבלי-דעת הם מהווים חלק ממערכת העוצמה הפוליטית ואינם מאפשרים צמיחה של אידאולוגיות חלופיות או של רעיונות מנוגדים. כך קורה שהאינטלקטואלים יכולים להצביע באופן ביקורתי על 'סטיות מן הדרך המקובלת', אך לא על ה'דרך' עצמה, והביקורת מצד האינטלקטואלים רק מחזקת את תחושת המוסריות של הקולקטיב.¹³ טענה דומה העלה מיכאל שלו, המפריד 'בין' critique ל-criticism, בין ויכוח על אמצעים, שמתנהל בשיח של בעלי העוצמה וזכויות-היתר, לבין החלופה שלא נוסתה, להציב בסימן-שאלה את עצם הגדרת הבעיה בשיח הזה.¹⁴

דבריו של קימרלינג ועמיתיו נראים כהמשך טבעי לתזה כללית יותר על שותפות וחלוקת-עבודה בין האינטלקטואלים לממסד, שפותחה לפני שנים רבות דווקא בידי נציגי האסכולה הפוזיטיביסטית. לדברי שמואל נוח איינזשטדט, 'הן השלטונות

10. Y. Ezrahi, 'Changing Political Functions of Science in the Modern Liberal-Democratic State', *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, 7 (1988), pp. 181-202
11. דברים אלה של קיסינג'ר מצוטטים במאמר: T. Draper, 'Intellectuals in American Politics', in: N. Oren (ed.), *Intellectuals in Politics*, p. 24
12. A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, London 1971
13. ראו: ב' קימרלינג, 'על דעת המקום: על היסטוריה חברתית ואנתרופולוגיה מגייסית-עצמה בישראל', אלפיים, 6 (1992), עמ' 57-68;
- B. Kimmerling, 'Sociology, Ideology and Nation-Building: The Palestinians and Their Meaning in Israeli Sociology', *American Sociological Review*, 57, 4 (1992), pp. 446-460; Idem, 'Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography', *History and Memory*, 7, 1 (1995), pp. 41-66
14. מ' שלו, 'ע'ת לתיאוריה', תיאוריה וביקורת, 8 (1996), עמ' 227.

הפוליטיים והן האינטלקטואלים נוטים להשתתף בעיצוב הסימבולי והארגוני של המסורת בכלל ושל המרכזים בפרט. הם נוטלים חלק במיסוד הסמלי והארגוני של כמה מן האספקטים המכריעים ביותר של השאיפה לתת משמעות לניסיון החברתי והתרבותי. השתתפותם בולטת ביותר בעיצובם של סמלי הזהות החברתית והתרבותית המשותפת, וכן בגיבוש המטרות הקולקטיביות או ה'ארגוניות' המוחזקות כמטרות החברה או השלטון. השלטונות הפוליטיים זקוקים לגיטימציה הבסיסית ולתמיכה שאינטלקטואלים - דתיים וחילונים - יכולים להעניק להם. ואילו האינטלקטואלים זקוקים לתמיכתם של המוסדות הפוליטיים לשם הבטחת מעמדם וקיום ארגוניהם.¹⁵

דוד בן-גוריון קרא תיגר על הפעילות האינטלקטואלית עצמה ותבע לשנותה כחלק מתהליך התמורה החברתית. לדעת קימרלינג, האינטלקטואלים הישראלים התגייסו למשימה הבן-גוריונית וכך קרה שהייתה זו התפיסה הישראלית הממלכתית של הסכסוך הישראלי-ערבי שהכתיבה את פני ההיסטוריוגרפיה והסוציולוגיה בישראל. תפיסה זו באה לידי ביטוי הן בעיצוב הפרוידויזיה של תולדות החברה בישראל, ש-1948 משמשת בה כנקודת מפנה כלפי הערבים וכלפי גלי העלייה השונים, והן בגיבוש מערכת המושגים, אשר כוללת בתוכה מילות-מפתח המצדיקות ומחזקות את האידאולוגיה הציונית (כגון 'עלייה', 'ארץ-ישראל', 'קיבוץ גלויות', 'אולת קרקע', 'מלחמת השחרור') וכנגד זה מילים כדוגמת 'כנופיות' או 'פורעים' בהתייחסות לערבים. יתרה מזו, קימרלינג טוען כי 'האוניברסיטאות, בעיקר הוותיקה שבהן, היו חלק מתהליך בינוי האומה, מבינוי חברה, תרבות, כלכלה, כוחות מזוינים וביורוקרטיה ציבורית. הן היו ונתרו חלק מן המפעל הציוני, לא רק בעצם קיומן אלא גם בתוכן הלימודים, בכרירת הנושאים הנחקרים והנלמדים בהן ובאופן העמדת השאלות לחקירה וללמידה - בעיקר בנושאים הנוגעים לחברה היהודית הכללית, לחברה היהודית שבתוך הטריטוריה שכונתה ארץ-ישראל ולערבים ולסכסוך עמם. ... אם היו כאלה שהבחינו באיזושהו דיסוננס, הרי "המשימה הציונית" הייתה כה חשובה בעיניהם, וממילא דרשה מאמצים וקורבנות כה גדולים, עד שוויתור-מה על אוטונומיה אינטלקטואלית ומדעית נראה ויתור פשוט מול המשימה הגדולה'.¹⁶

ההיסטוריונים החדשים והסוציולוגים הביקורתיים מרבים לטעון כי הציונות חיברה נרטיב-על היסטורי התואם את הגדרת המציאות של האליטה המנהיגה אותה. כפי שציין צ'רלס רייט מילס,¹⁷ פרשני דעת הקהל בכל התקופות עיצבו את דמותה של האליטה השלטת, ועל יסוד התפיסה הזאת כתב אורי רם כי גם 'ההיסטוריונים הישראלים, כמו עמיתיהם באומות צעירות אחרות, התייצבו בשדה המערכה התרבותית

15. ש"נ אייזנשטדט, אינטלקטואלים ומסורת, ירושלים, 1973, עמ' 20.

16. ב' קימרלינג, 'היסטוריה כאן, עכשיו', י' ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, עמ' 261-262.

17. ראו: C. W. Mills, *The Power Elite*, New York 1956, p. 325.

לשירות האליטות המנהיגות את המהפכות הלאומיות;¹⁸ סמי סמוחה אף הזכיר בהקשר זה את קרבנתם הממסדית של האינטלקטואלים למרכז הפוליטי, וציין כי 'אי-חילופי שלטון במשך עשרות שנים יצרו זהות בין שלטון למשטר'.¹⁹

בחינת תרומתם של האינטלקטואלים להיווצרותה של חברה אזרחית אוטונומית במדינה ריכוזית היא אחד הנושאים המרתקים בסוציולוגיה של הפוליטיקה בכלל, ושל זו הישראלית, בפרט. לאור התפיסה ששורשיה מצויים עוד בכתביו של תומס הובס, אשר ציין כי האוניברסיטאות משמשות לעתים קרובות כמרכזים לטיפוח רוחות מרדניות ביחס לשלטון, יש טעם לבחון אמפירית את ההיפותזה על ההתמודדות הנצחית בין האינטלקטואלים לבין הממסד השולט. כמעט אין חולקים על כך שהתפיסה המסורתית של תפקידו החברתי של איש אקדמיה מטילה עליו, כאינטלקטואל, את החובה לשמור על ערכים תרבותיים ומוסריים, ולהבטיח שהשליטים יפעלו ויתנהגו בהתאם לערכים הללו. יוצרי תפיסה זו קבעו כי מילוי התפקיד הזה מחייב את איש האקדמיה להתרחק מכל שיתוף-פעולה עם הממסד, משום שהיעדר התרחקות כזאת עלול להביא לאובדן פרספקטיבה, לקונפורמיות, להסכמה שבשתיקה ולניווון רוחני ומוסרי.

אכן, כבר בעת העתיקה חלם אפלטון על מלך-פילוסוף המשלב את תפקיד האינטלקטואל עם תפקיד המנהיג, אך השתלבותם של רבים מאנשי האקדמיה בפעילות הציבורית - לא רק כיועצים חיצוניים, אלא גם בתפקידי מפתח בממשל (הרשימה הרלוונטית הארוכה כוללת גם שמות של ראשי מדינות: פרופ' וודרו וילסון נשיא ארצות-הברית [1913-1921], פרופ' תומס מסריק נשיא צ'כוסלובקיה [1918-1935], ליאון בלום ראש ממשלת צרפת [1936-1937, 1946-1947], ד"ר חיים וייצמן הנשיא הראשון של מדינת ישראל, וכו') - כמעט ולא שינתה את תפיסתם העצמית כמבקרי השלטון, כאופוזיציונרים מתוקף תפקידם, כשומרי מצפון וכבוד אזרחי של האומה. אם אכן אלה הם פני הדברים גם במציאות החברתית, ספק אם בסיטואציה זו אפשר לדבר על היעדרן של חברה אזרחית אוטונומית ושל מסורת של קוד המגדיר זכויות אזרח; לפחות לפי המודל, האינטלקטואלים הם שיוצרים את המסורת הזאת. מכאן נובע הצורך לבחון את הדברים באופן אמפירי, והמחקר הנוכחי אכן מתמקד באירועים סוציו-פוליטיים ששימשו כמעין מקרי-מבחן וכאתגרים הן למדינת ישראל, למוסדותיה ולמנהיגיה, הן לקבוצות שונות של אינטלקטואלים, שהיו חצויים בין מחויבותם לבניית מדינה ריבונית ותרבות עברית לבין מחויבותם המוסרית והמקצועית. השאלה המרכזית שעומדת על הפרק היא, האם אכן אפשר לומר כי האינטלקטואלים הישראלים הצליחו

18. א' רם, 'זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל', תיאוריה וביקורת, 8 (1996), עמ' 19.

19. ס' סמוחה, 'ביקורת על גרסה ממסדית עדכנית של הגישה התרבותית בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל', מגמות, כט, 1 (1985), עמ' 89.

ליצור שיח אזרחי אוטונומי, או שמא צודקים אלה הטוענים כי המדינה הריכוזית הכתיבה את כל דפוסי ההשתתפות בתחום הציבורי.

לטענתי, תמונת ההתייחסות הכללית של הפרופסורה הירושלמית לשורות הממסד אינה נראית אותנטית - להפך: במהלך הפגישות שלהם עם בן-גוריון, וכן במאמריהם ובספריהם התווכחו האינטלקטואלים הירושלמים, וכלל האינטלקטואלים הישראליים, גם על הקונצפציות הציוניות המרכזיות של 'בניית אומה'. ברור לכל כי מראשית דרכה של הציונות היה מגוון עצום של דעות שהוגדרו כדעות ציוניות, ודווקא בדיון על אנשי רוח עבריים יש טעם מיוחד להבחין בין תפיסות שונות של התחייה היהודית. אך כפי שציין ג'ורג' מוסה, סוג הלאומיות שהתגבש באוניברסיטה העברית, לפחות אצל חלק ממוריה, היה שונה מזה שהתגבש ביישוב. בחינת עולמם האינטלקטואלי של ראשוני המורים באוניברסיטה העברית, שהגיעו ברובם ממרכז אירופה, הביאה את מוסה למסקנה כי לאומיותם הייתה בעיקרה רוחנית ואינטלקטואלית ולא הדגישה את הממד הטריטוריאלי-ריבוני.²⁰ מסיבה זו, האוניברסיטה גם נתקלה בקשיים כלכליים רבים. כדברי נורמן בנטוויץ': 'האוניברסיטה העברית היתה אז ה"לכלוכית" שבמוסדות הלאומיים. משך השנים שהיה מאגנס הנגיד כמעט ולא תרמו הגופים הציוניים ולא כלום. סבורים היו כי ה"לא-ציונים", המעוניינים בתרבות היהודית ובמרכז רוחני בארץ-ישראל, צריכים לתת את עיקר האמצעים, ומאגנס יוציא את הכסף מכיסיהם בקסם לשונו. היה בכך יתרון במובן זה שהאוניברסיטה לא הייתה תלויה בגופים הפוליטיים, אבל הדבר הטיל אחריות כבדה ומשא מעיק על הנגיד.'²¹

בהקשר הנדון, ראוי להתייחס גם לתפיסה העצמית של מקום האוניברסיטה בחברה הישראלית לאחר כינונה של המדינה הריבונית. דוגמה מובהקת לכך נמצאת במאמר של שמואל הוגו ברגמן אשר פורסם ב-1950 בכרך לציון חצי-היובל הראשון לטקס פתיחתה של האוניברסיטה העברית. 'האוניברסיטה עסוקה בחלקה הגדול בבעיותיה של מדינת ישראל', כתב ברגמן. 'היה מצווה לחנך בשביל המדינה מורים, פקידים, רופאים, עורכי-דין, חוקרים; ואילו התפקידים אשר הטילה עליה הציונות של אחד העם, כלומר, להיות מאור לגולה, עלולה להידחק הצדה. ... האוניברסיטה זכתה ברבע-המאה הראשון של קיומה לקחת חלק מכריע בהקמת המדינה על-ידי חינוך האינטליגנציה העתידה של עמנו. מכאן ואילך מחויבים אנו לשמור על כך שהתפקידים האקטואליים הקשורים בבניין הארץ לא ישכחו מלבנו את תפקידנו הרוחני ביהדות. הבניין שאותו אנו משרתים הוא יותר מבניין כלכלי וחברתי - הוא הגשמה של אלפי

20. G. L. Mosse, 'Central European Intellectuals in Palestine', *Judaism: A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 45, 2 (1996), pp. 134-142

21. ג' בנטוויץ', למען ציון: ביוגרפיה של ד"ר י"ל מאגנס, תרגום לעברית: א' אמיר, ירושלים 1957, עמ' 113.

שנות תקוותיה ושאיפותיה הרוחניות של היהדות'.²² כלומר, כינון המדינה לא שינה, אליבא דברגמן, את התפיסה העצמית של האינטלקטואלים ואת סדר העדיפויות שהם קבעו לעצמם. תרומתם כאינטלקטואלים לבניית מרכז רוחני של העם היהודי בארץ-ישראל נותרה חשובה בעיניו יותר מתרומתם כאנשי מקצוע למפעל הציוני.

אדרבה, עוד ב-1938 נכשל שמואל הוגו ברגמן - דווקא הוא - בניסיון להעביר בוועדה המתמדת של האוניברסיטה החלטה על מתן קתדרה לתולדות הציונות להיסטוריון אדולף באהם, שישב אז בווינה. הקמת הקתדרה הזאת לא הצריכה הוצאות כספיות - הקרן הדרושה הובטחה מראש - אולם הוועדה החליטה בשלילה וראש המתנגדים היה הפרופסור לתלמוד הרב שמחה אסף (אשר מונה כעבור עשור לרקטור האוניברסיטה). הקתדרה לא הוקמה גם לאחר מכן ולימודי הציונות באוניברסיטה העברית היו ונתרו חלק מתולדות ישראל בזמן החדש. כלומר, אין יסוד ממשי לטענה שהאוניברסיטה העברית הייתה חלק מן המפעל הציוני 'בתוכן הלימודים, כברירת הנושאים הנחקרים והנלמדים'; נהפוך הוא - לכל אורך דרכה ניסתה האוניברסיטה 'לשמור מרחק' מן הנרטיב הציוני הממוסד, והדבר בא לידי ביטוי הן במבנה הדיסציפלינרי של הלימודים והמחקר באוניברסיטה, הן ביעדים שהציבה לעצמה.

גישתם הלאומית של האינטלקטואלים הארץ-ישראלים שילבה יסודות נאו-רומנטיים וליברליים. מצד אחד, הם הדגישו את הרוח הלאומית-רומנטית, ומצד אחר הם נקטו עמדות סובלניות וקוסמופוליטיות.²⁴ כך, למשל, בנאומו בטקס פתיחת המכון למדעי היהדות, בתג החנוכה תרפ"ה (דצמבר 1924), אמר מאגנס את הדברים הבאים: 'רוצים אנו שהאוניברסיטה תהיה מקום שבו אפשר ללמוד את היהדות לכל גילוייה, אבל מקום שבאותה עת אפשר ללמוד בו גם את מדעי הרוח ואת תוכנה של הציוויליזציה החדשה שלנו. לא יהדות כאן ואנושות שם אלא דווקא ליכוד השתיים לשלמות הרמונית. ... בגדר מטרתנו הוא להפוך את התהליך החברתי של מאה שעברה, את תהליך קליטת האוצרות הרוחניים של המין האנושי בתוך היהדות'.²⁵

הלכי רוח אלה באו לידי ביטוי במעורבותם האקטיבית של רבים ממורי האוניברסיטה בפעילות 'ברית שלום' - אגודה ששללה את הנוסח המקובל של 'רוב יהודי בארץ-ישראל' כמטרת הציונות וביקשה לסלול דרך של הבנה בין יהודים לערבים לגבי

22. ש"ה ברגמן, 'חזון ועתיד', ח' תורן (עורך), האוניברסיטה העברית בירושלים - כ"ה שנה:

תרפ"ה - תש"י, ירושלים 1950, עמ' 132.

23. ראו על כך י' קולת, 'האקדמיזציה של תולדות הציונות', י' ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, עמ'

95-89.

24. ראו על כך בהרחבה אצל Mosse (הערה 20 לעיל).

25. דברי מאגנס מצוטטים בספרו של בנטוויץ', למען ציון: ביוגרפיה של ד"ר י"ל מאגנס, עמ'

צורת חיים משותפת בפלסטין הלא-מחולקת, על יסוד שוויון מלא בזכויותיהם האזרחיות של שני הלאומים. הייתה זו, כמובן, התרסה ברורה נגד התפיסה שהתגבשה במנגנוני היישוב, ואולי גם אות לבאות - לביקורת החריפה שנמתחה בחוגי האינטלקטואלים לאחר הקמת המדינה על הכללים המרכזיים של בניית האומה הישראלית.

בראש ובראשונה, בחוגים אלה לא היה קונצנזוס לגבי התפיסה של עליונות המדינה על החברה (או התפיסה של החברה המדינתית, *stateness society*, כלשונו של ג'ון פול נטל²⁶), שכן-גוריון דבק בה. בשנות העצמאות הראשונות, השילוב של פוליטיקה פרגמטית וחזון אוטופי, וכן הצורך לבצע במהירות וביעילות את המטלות של בניין הארץ, יצרו אידאולוגיה של 'ממלכתיות', שייחסה למדינה תפקידים וערכים הנקשרים באורח מסורתי עם התשתית החברתית - ואינטלקטואלים לא מעטים חלקו על כך. כבר ב-1948 כתב, למשל, נתן רוטנשטרייך (לימים רקטור האוניברסיטה העברית) כי 'מדינת היהודים מכשיר היא בידי עם ישראל, הבא לסייע בידיו לממש את ייעודו האנושי והחברתי בזמן הזה, כלומר את התכנסותו בארצו ואת כינון חייו החברתיים על בסיס העבודה והצדק'²⁷, וכעבור אחת-עשרה שנים, ב-1959, הוא הזהיר במפורש, בהרצאה לפעילי מפא"י, מפני הכרתה של הממשלה הלאומית בהילה של אוטופיה, משום שתהליך זה עלול לגרום לזיהוי טוטלי של היצירתיות החברתית עם מוסדות הממשל הביורוקרטיים.²⁸ רוטנשטרייך טען כי אין לתפוס את החיים החברתיים כמתקיימים אך ורק במסגרת המדינה, וכי המדינה אינה אלא מציאות מופשטת, הזקוקה להסכמה חברתית, ואי-אפשר לתפוס אותה בנפרד מן הכוחות החברתיים המרכיבים אותה והמספקים לה לגיטימציה. המדינה אינה יותר מאשר סך כל התהליכים המתרחשים בה, אמר רוטנשטרייך, והחלטותיה אינן מתקבלות בחלל ריק; הן משמשות ביטוי להכרעות אנוש בתחום החברתי.

רוטנשטרייך הציג מצב עניינים זה לא רק כרצוי, אלא כהכרחי. מדינה שחסר בה יסוד של דיאלוג חברתי, טען, מאבדת מחיוניותה. יתר-על-כן, הזכיר, ככל שגוברת עצמאות האדם לעומת הביורוקרטיה של המדינה כן ניצבת המדינה נוכח צורך חסר תקדים להקצות מחדש חלק מעוצמתה. המדינה המודרנית חייבת אפוא לרסן את העוצמה שמעניקים לה תפקידיה הרבים, כדי שיעמוד לה בכלל עצם כושרה לתפקד, ועידוד הפעילות החברתית הלא-פוליטית נדרש למניעת ניוון. רוטנשטרייך סיים את דבריו בקביעה, כי אם אמנם תפקידה ההיסטורי של כל ממשלה הוא להקים חברה

J. Nettl, 'The State as a Conceptual Variable', *World Politics*, 20, 4 (1968), pp. 26-59-592

26. נ' רוטנשטרייך, *על התמורה: פרקים בשאלות העם והמדינה*, תל-אביב 1953, עמ' 19.

27. ראו: נ' רוטנשטרייך, 'שלטון, חברה ותחומיה' בספרו *בין עם למדינתו*, תל-אביב, 1965; כן ראו: מ' קרן, *בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה*, קריית שדה בוקר 1988,

חדשה, הנה חברה מעין זאת חייבת להיווצר לא באמצעות תאוריה משיחית, אלא בפעילות חברתית יומיומית.

תפיסת עליונות הפרט והחברה על המדינה באה לידי ביטוי גם בחיבורו הקלאסי של רוטנשטרייך 'עוצמה ודמותה'. על עצם התפיסה הזאת כתב צבי בראון במאמר לכבוד יום-הולדתו החמישים של רוטנשטרייך: 'יש המפרשים את מעמד הזכויות כמדיני לפי מהותו: רק בתוך הארגון המדיני ובתוך המערכת המשפטית הצמודה לכל ארגון מדיני יש משמעות לזכויות וחובות של האדם. האדם כיחיד אין לו זכויות וחובות כלל. טענה זו ניוונה במישרין מן התפיסה ההגליאנית של מהות המדינה ומעמד היחיד בתוכה והיא גם אופיינית למחשבה המרקסיסטית. פרופ' רוטנשטרייך מערער על תפיסה זו. טוען הוא - ומביא טעמים מפורטים לטענה זו - כי מעמד הזכויות אף-על-פי שהוא ארוג בתוך המציאות החברתית והמדינית, ואף-על-פי שהוא מוצא לו ביטוי משפטי מחותך, יסודו חוץ-מדיני'. בראון גם הוסיף וציין כי 'במצע מאבקו הציבורי של רוטנשטרייך תופסת בשנים האחרונות מקום נכבד ההתנגדות החריפה למה שקרוי "המגמה האטטיסטית" בארצנו ובעולם כולו. גלגולה הישראלי של מגמה זו נראה בעיניו מסוכן במיוחד משום הנטייה הטבעית של חברה שלא מכבר זכתה לריבונות מדינית להשתעבד לזוהרה של הממלכתיות ולוותר תמורתה על ערכים לא פחות חשובים לאדם'. וכן ציין כי 'אינני בא להכריע מה כאן קדם למה: האם קדמה העמדה האידיאולוגית, וזו חיפשה לה ביסוס וצידוק בניתוח פילוסופי, או להפך: קדם העיון הפילוסופי ואילו העמדה האידיאולוגית אומצה במסקנה ישירה ממנו. מכל מקום, הקשר ההדוק בין השניים הוא ללא ספק עדות לעקיבות בלתי-נרתעת, לאישיות מאוחדת בתוך עצמה'.²⁹

דוגמה אחרת לביקורתם של האינטלקטואלים הישראלים על הקונספציה הממלכתית בדבר עליונות המדינה על החברה מצויה בספרו של יעקב טלמון 'ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית'.³⁰ טלמון, בכיר ההיסטוריונים המודרנים בישראל, הבחין בין שתי אסכולות בתחום המחשבה הדמוקרטית. האסכולה הליברלית, קבע, מניחה כי הפוליטיקה היא עניין של ניסוי וטעייה, ומתייחסת למערכות פוליטיות כאל המצאות פרגמטיות של תחכום וספונטניות אנושיים. אסכולה זו גם מכירה במגוון של מפעלים אישיים וקיבוציים המצויים מחוץ לתחום הפוליטיקה. האסכולה הדמוקרטית הטוטליטרית מבוססת, לעומת זאת, על הנחת קיומה של אמת יחידה ובלעדית בפוליטיקה. אפשר לכנותה משיחיות מדינית, כתב טלמון, מבחינה זאת שהיא מניחה סדר דברים ערוך מראש ומושלם, שאליו נדחפים האנשים בלא שיוכלו להתנגד, סדר

29. צ"א בראון, 'אבות-מושגים במחשבה מדינית: עיון בעיקרי תפיסתו של פרופ' נתן רוטנשטרייך בהגיעו לגיל חמישים', הארץ, 29 במאי 1964.

30. 'טלמון, ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית, תל-אביב 1965; ראו גם קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, עמ' 162-163.

דברים שחובה עליהם להגיע אליו. אסכולה זאת מכירה בסופו של דבר רק במישור הפוליטי, והיא מציבה בתחום הפוליטיקה את כלל הקיום האנושי. ההתמודדות עם התפשטותה של הדמוקרטיה הטוטליטרית, טען טלמון, אמורה לגבש את מרכזיות מקומו של האינטלקטואל. הוא העריך כי המנתח החברתי עשוי להיות מסוגל לרפא את יצר האדם לדמוקרטיה טוטליטרית, בדומה לפסיכואנליסט המסייע למטופלו להתוודע לבלתי מודע שלו ולהשתקם. לשיטתו של טלמון, האינטלקטואל הופך לשחקן פוליטי בתוקף שיטות הניסוי והטעייה שהוא מורגל בהן, מטבע ספקנותו וגישתו האמפירית-הפרגמטית למציאות. כך, מתוקף היותו אינטלקטואל, הוא חושף את מחדליה של המשיחיות המדינית, את הסתירות שבקרבה ואת הקשיים שהיא מעוררת; הוא מגלה כי מושגים המגבשים את הקיבוציות המשיחית (כגון 'העם הנבחר') הם בעייתיים, במקרה הטוב, וכי אמונות מקיפות-כל אינן תואמות אמונות חשובות אחרות, כגון האמונה בחירות. תפיסה זאת של תפקיד האינטלקטואל שימשה נר לרגליו של טלמון עצמו, והדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, וכמפורט בהמשך הדברים, במעורבותו האקטיבית בהתארגנות של האינטליגנציה הירושלמית בימי פרשת לבון.

שבירת הקונצנזוס של האינטלקטואלים נגעה גם לנסינו של הממסד הישראלי לקשר בין צה"ל לבין ערכים אוניברסליים. בן-גוריון היה סמוך ובטוח כי 'הצבא לא יעשה שליחותו במדינת ישראל ... אם השירות הצבאי לא יהיה מכוון לקראת העלאת מעמדו הגופני, התרבותי והמוסרי של הנוער, אם הצבא לא יהפוך לבית-יוצר של נוער חלוצי לוחם ... שלא יירתע מכל קושי ומכל סכנה ויהיה נאמן לייעודי המדינה והאומה'.³¹ אדרבה, 'צבאנו חייב להיות גורם מחנך, מעלה ומבריא', אמר בן-גוריון בכנסת בדיון על חוק שירות הביטחון ב-29 באוגוסט 1949. ביטוי אחר למקום המרכזי המיועד לצבא בחוויה הישראלית המתגבשת ובתרבות הרשמית המתעצבת נמצא בהחלטת הממשלה ב-1949 לציין את יום-השנה למותו של הרצל כיום הצבא, לאחר שב-1948 צוין יום זה כיום המדינה.³² יום הצבא נועד להדגיש בערוצי התקשורת הלאומיים את הצבא כסמל הממלכתיות הישראלית, כפי שראה אותה בן-גוריון (ובכך היה יום הצבא גם להפגנת כוח כלפי היריבים והמנוצחים הפוליטיים משמאל ומימין). הממשלה קבעה כי ביום זה יניפו התושבים דגלים על בתיהם והעיתונות היומית ותכניות השידורים ברדיו יעמדו לרשות הצבא.

כך או כך, כבר בשנות החמישים נמצאו אינטלקטואלים לא מעטים שלא היו

31. ש"נ אייזנשטדט ואחרים (עורכים), ישראל - חברה מתהווה: ניתוח סוציולוגי של מקורות, ירושלים, 1972, עמ' 202.

32. על כינון יום הצבא וביטולו, ראו: מ' עזריהו, פולחני המדינה: תגיות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948-1956, באר-שבע 1995.

מוכנים לקבל את הקישור בין הצבא לבין ערכים אוניברסליים. אחד הבולטים שבהם היה ישעיהו ליבוביץ, ואחד הגילויים המובהקים לביקורת הנוקבת שלו בהקשר זה היה בדברים שכתב בתגובה לפעולת תגמול בכפר קיביה, באוקטובר 1953, שבה נהרגו 50 אזרחים ערבים.³³ בעיני ליבוביץ, לא השימוש בכוח היווה את עוקץ הבעיה, אלא הצדקתו של הכוח כחלק ממערכת אתיקה אוניברסלית. תפיסת כוח מסוג זה, אמר, מתעלמת מאותם צווים האוסרים על שימוש בכוח, או במידה מסוימת של כוח, בכל הנסיבות, יהיו אשר יהיו. הוא המשיך והביע את התנגדותו לכל יישום של קוד מוחלט למוסריות אנוש, שהיא מטבעה פרגמטית, יחסית ומשתנה. אם בן-גוריון היה גאה בכך שהקים צבא אשר אכן מילא תפקיד נכבד ביותר בשילובן של קבוצות העולים השונות, בשבירת מחסומים שבטיים ועדתיים, בהקמת יישובים חקלאיים - הגה כאן בדיוק היתה תמונה הבעיה לדידו של ליבוביץ בשנות החמישים, וכפי שאחרים תפסו אותה במועד מאוחר יותר. בכך טושטשה ההבחנה בין אידיאלים לבין כוח, כצפוי מהשתבחותו של הצבא בשליחותו המשיחית.

לימים, בעת פרשת לבון, העיר על כך מזווית אחרת נתן רוטנשטרייך בהתייחסו לסמסה 'הטובים לטיס', שטבע והפיץ מפקד חיל האוויר דאז עזר ויצמן. 'הטובים - לטוב', הכריז רוטנשטרייך, 'והטייסים - לטיס'.³⁴

דעתם העצמאית של האינטלקטואלים על מקומו ותפקידו של הצבא בחברה הישראלית הושמעה בפומבי ובגלוי בעת 'פרשת לבון' (1960-1961),³⁵ כאשר רבים מהם התגבשו כקבוצה אופוזיציונית בולטת. אחדים מבכירי המורים באוניברסיטה העברית הביעו אז בצורה נחרצת את אי-הסכמתם לטענות המרכזיות שהעלה בן-גוריון. ראשית, הם חלקו על הטענה כי ביקורת ציבורית על דפוסי הפעילות של הצבא ושל מנגנוני ביטחון אחרים פוגעת ביכולת המבצעית של הגופים הללו ולכן אין להשמיעה; שנית, הם דחו את נסינו של בן-גוריון לעצב מחדש את ההפרדה המקובלת בין רשויות המדינה ולהעמיד בכך את עצמו מעל למערכת הדמוקרטית הקיימת. הייתה זו התארגנות שנחלה כישלון אופרטיבי (אחרי ככלות הכל, בסופו של דבר הודח לבון מתפקיד המזכיר הכללי של ההסתדרות - חרף מחאותיהם של האינטלקטואלים), אבל אין ספק שהיא הפריכה מכל וכל את הטענות על התגייסותם הטוטלית והלא-ביקורתית של בכירי האקדמיה לשירות היעדים הממלכתיים.

33. 'ליבוביץ, 'לאחר קיביה' בספרו יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, תל-אביב 1976, עמ' 229-234.

34. ראו: קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, עמ' 83-84; על כך סיפר גם פרופ' ש"נ אייזנשטדט בשיחתו עם המחבר, ב' 24 בפברואר 1999.

35. ראו: א' חסין וד' הורוביץ, הפרשה, תל-אביב 1961, עמ' 173-177.

סיפור המעשה הרלוונטי לענייננו החל בראשית ינואר 1961, כאשר נודע לציבור כי קבוצה מתוך האינטליגנציה הירושלמית יזמה פגישה מכינה לבדיקת האפשרויות לפעילות ציבורית נוכח תופעות 'המעמידות את ערכי הדמוקרטיה במבחן חמור'. יוזמי הפגישה מנו בהזמנה לאירוע ארבע תופעות כאלו: (1) תביעתם של מקורבי בן-גוריון מחברי הממשלה לבטל דעתם מפני דעתו; (2) התביעה להדיח את פנחס לבון מתפקידו הציבוריים דווקא לאחר שוועדת-שרים קבעה כי לא הוא שנתן את ההוראה ל'עסק-הביש'; (3) הטיעון כי קיום המדינה תלוי בעמידתו של אדם מסוים בראשה; (4) הפעלת מנגנוני לחץ ויצירת אווירה רגשנית-היסטרית תוך הטלת דופי במוסדות נבחרים של המדינה. בהזמנה פורטו שמות האינטלקטואלים שהביעו את הסכמתם עם תוכנה ואשר הודיעו כי ישתתפו - ואכן השתתפו - בפגישה, ובכלל זה שבעה פרופסורים באוניברסיטה העברית. שניים מן השבעה היו הדיקנים של הפקולטות למדעי הרוח (נתן רוטנשטרייך) ולמדעי החברה (יעקב כ"ץ).

רוטנשטרייך לבדו היה מזוהה רעיונית-פוליטית עם פנחס לבון (כפי שמעידים הן מחקר יסודי של אייל כפכפי על פרשנות דומה של שני אישים אלה לתפיסה המרקסיסטית של 'הכרח היסטורי',³⁶ והן ספרו של רוטנשטרייך על מחשבתו החברתית של פנחס לבון³⁷), אבל המוטיבציה של החבורה כולה הייתה מעוגנת בדאגה לעתיד הדמוקרטיה בישראל. אדרבה, דווקא בגלל מעורבותו האקטיבית של רוטנשטרייך בתחום הציבורי - הוא היה, בין השאר, חבר הוועד-הפועל של ההסתדרות וחבר מרכז מפא"י - התבקש יעקב כ"ץ לנווט את המהלכים המתוכננים. לדברי כ"ץ, 'על גופי הדברים קשה היה לאדם מן החוץ לשפוט, אך האמצעים שנקטו בהם בן-גוריון ועוזריו עמדו בסתירה משוועת לכל כללי הדמוקרטיה וההגיונות. להכריח חברי ממשלה לחזור בהם רק משום שראש הממשלה חולק על דעתם, נוגד את סדרי השלטון. יתר-על-כן, נתברר כי היה לבן-גוריון תנאי נוסף להמשכת תפקידו, הדחתו של לבון גם ממשרתו כמזכיר ההסתדרות. תביעה זו היתה שרירותית לחלוטין, אך חסידי המושבעים של בן-גוריון בין חברי מפלגתו היו מוכנים להיכנע לו גם בזה, ובלבד שיוכלו להוסיף לחסות בצלו'.³⁸

התמיהה על צעדיו נעדרי הפשר של ראש הממשלה באה לידי ביטוי ברור ובולט גם בדברים שכתב יעקב טלמון בפברואר 1961, ממש בימי הדחתו של לבון: 'מה אירע למר בן-גוריון שתחילה הכריז כי אינו צד בפרשה, כי לא החשיד ולא עליו לזכות את לבון, שיצא בהסתערות מחץ ולא שקט ולא נח עד אשר השיג לא את הרשעתו של לבון בעניין "עסק-הביש" ... כי אם את הדחתו לאלתר בלחץ אולטימטיבי

36. א' כפכפי, 'גרסת לבון ורוטנשטרייך - האידיאל הננעץ במציאות', הצינונות, 19 (1995), עמ' 165-139.

37. נ' רוטנשטרייך, בין עקרונות לניווט: על מחשבתו החברתית של פנחס לבון, תל-אביב 1979.

38. י' כ"ץ, כמו עיני: אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ירושלים 1989, עמ' 137.

"או אני או הוא", ולא כתגובה על מעשים שעשה לבון או לא עשה כמזכיר ההסתדרות.³⁹ וכך, כניסוחו של יעקב כ"ץ, 'אין פלא כי במצב דברים זה ראו גם אזרחים שלא היו רגילים בפעילות פוליטית חובה לעצמם לצאת במחאה נגד הנעשה והעומד להיעשות'.⁴⁰ ברוח זו העיד לימים גם פרופסור יהושע אריאלי (אשר פרסם ב-1965 חוברת על הפרשה בשם 'הקנוניה'). 'הצטרפתי למחאות האינטלקטואלים', אמר אריאלי, 'כיוון שחשתי סכנה לעיוות הדמוקרטיה. בסופו של דבר נסחפתי לבעיות פוליטיות רק בגלל המצפון האזרחי שלי'.⁴¹

על-פי דיווחו של יעקב כ"ץ, 'בהתייעצות חברים באוניברסיטה העברית, ובשיתוף עם אינטלקטואלים אחרים אף מחוץ לירושלים, נתגבשה תכנית לפתוח במערכה ציבורית, לקרוא לאספת מחאה פומבית, לפרסם גילויי-דעת ולפנות לציבור הרחב לחתום עליי'.⁴² במוצאי יום ד', 11 בינואר 1961, נערכה הפגישה המכינה בירושלים בנוכחותם של מאה וחמישים מוזמנים בקירוב. כ"ץ, ששימש כיושב-ראש, הסביר כי אנשי הרוח אינם מתערבים בחיים המדיניים אלא כשהם רואים חובה לעצמם להזהיר את הציבור מפני סכנות חמורות וכי המשתתפים בדיון לא באו לצבור עוצמה מדינית או לייסד כוח פוליטי חדש, אלא להתריע בלבד.⁴³ 'רצינו להפגין את האופי הא-פוליטי של מחאתנו', הוא היה עתיד להדגיש. 'דיוני האספה התנהלו ככובד ראש. אווירתה שיקפה את ההרגשה הרווחת, כי הנהגת המדינה עלולה ללבוש אופי של שלטון יחיד, עם כל הפורענויות הכרוכות אחריו'.⁴⁴ רוטנשטרייך אמר באותו מעמד כי אם יודח לבון מתפקידו בהסתדרות יאמינו כולם כי הודח משום שהוכחה צדקתו. הוא הדגיש כי זכותו של אדם לתבוע את צדקתו היא זכות מוחלטת, וזה היה גם דברו של הכלכלן פרופ' דן פטנקין, אשר הוסיף כי המחיר שתובע בן-גוריון תמורת המשך כהונתו גבוה מזה שציבור דמוקרטי רשאי לשלמו.

הסוציולוג פרופ' ש"נ אייזנשטדט אמר כי עד אז רווחה נטייה להדגיש יתר על המידה את תפקידי הביצוע של הממשלה לעומת המוסדות הפרלמנטריים, והנה מערערים גם את סמכותה של זו ומבקשים להעביר את כל כוחה לאדם אחד. הוא גם הזכיר את הסכנה הטמונה ביצירת הרושם שהאמון בצה"ל מתבסס על היעדר ביקורת כלפיו. העמדת פנים כאילו יש למישהו מונופול על הערצת הצבא פוגעת בצבא עצמו, הדגיש אייזנשטדט. אמון העם בצבא אינו מבוסס על ההנחה שאין בצבא ליקויים, אלא על האפשרות להשמיע ביקורת ציבורית שתביא לתיקונם.

39. י' טלמון, 'הפרשה - פרשת-דרכים?' בספרו *אחדות וייחוד*, ירושלים 1965, עמ' 359-382.

40. י' כ"ץ, *במו עיני*, עמ' 137.

41. ראו דיאלוג בין ד' אוחנה ל'י אריאלי, 'ההיסטוריון הוא שומר האמת ושומר כבוד האדם', *זמנים*, 56 (1996), עמ' 72.

42. ראו: י' כ"ץ, *במו עיני*, עמ' 137-138.

43. ראו: א' חסין וד' הורוביץ, *הפרשה*, עמ' 174-175.

44. ראו: י' כ"ץ, *במו עיני*, עמ' 138.

בין המצטרפים ליוזמה היו גם הפרופסורים לפילוסופיה מרטין בובר ושמואל הוגו ברגמן. לדברי יעקב כ"ץ, 'בן-גוריון עצמו הראה רגישות לביקורת על מעשיו מצד האינטלקטואלים, והרשימה אותו במיוחד הצטרפותו של מרטין בובר לקהל המבקרים'.⁴⁵ מצטרפים אחרים היו אנשי תרבות ואמנות מגוש דן, ובכללם ד"ר נוח פלד, פרופ' ברוך קורצוויל, אברהם שלונסקי, אהרון מגד, פנינה זלצמן, בנימין תמוז, חנוך ברטוב, נתן זך ובעוז עברון.

ראוי להדגיש בנקודה זו כי מקומו ומעמדו של בובר בעולם האקדמי ובזירה הציבורית מבליטים ממדים מרכזיים בהזדהות העצמית של האינטלקטואלים הארץ-ישראליים, בוודאי בכל הנוגע לשאלה, האם אינטלקטואלים אלה קנו את מעמדם החברתי בזכות הזדהותם הרעיונית עם הממסד ובזכות נאמנות לא-ביקורתית כלפיו, או שמא להפך. בהתייחס לבובר, התשובה ברורה. כדברי ברגמן, 'בובר זה אינו קונפורמיסט. הופיע בובר גם בתוך המחנה הציוני מאז ומעולם כאומר "לא" לזרמים המקובלים והנוחים בתוכנו. תמיד העז להיות בלתי פופולרי ובלתי נוח לחוגים הרשמיים, החל מן הרגע שבו הוא עזב את מערכת ולט ונפרד מהרצל בגלל עמדתה הרשמית של הציונות אז לגבי שאלת ה"תרבות", לפני הקונגרס החמישי ב-1901. ... באומץ-לב אזרחי זה, ברגישותו הערה לכל מה שמתהווה במחננו ... היה לנו בובר למורה'.⁴⁶

הביקורתיות ואי-הקונפורמיזם נזכרו כמאפיינים של אישים בולטים נוספים באוניברסיטה העברית, ובהם מאגנס ורוטנשטרייך. על הראשון נאמר, למשל כי 'כהרבה אנשים בעלי נטיות פציפיסטיות היה ד"ר מאגנס לוחם מלידה. ... מעולם לא חשש להביע את דעותיו מבלי להביא בחשבון שהן אינן מקובלות ושהבעתן עשויה להבאיש את ריחו'.⁴⁷ על השני נכתב שהוא 'ידוע גם כלוחם. לאדם כזה זקוקה האוניברסיטה בשעה שמממני תקציבה - ובעיקר אמורים הדברים לגבי הממשלה - נוטים יותר ויותר להתערב בשאלות אקדמיות טהורות, לקבוע כיוון פתיחה של האוניברסיטה, ולקבוע את אופייה האקדמי. אוניברסיטה שאין בה חופש אקדמי משולה לנחל אכזב, שאתה מצפה ממנו למים חיים בימי שרב של קיץ והוא - אוצרו סגור. ... לאדם כזה זקוקה האוניברסיטה'.⁴⁸

שלושה חודשים בלבד לאחר המחאה הרועמת של האינטליגנציה הירושלמית על מהלכי ההנהגה הפוליטית בפרשת לבון נפתח בירושלים משפטו של אדולף אייכמן,

45. שם, עמ' 139.

46. ש"ה ברגמן, 'הענקת הפרס לבובר - שירות גדול לדמוקרטיה', דבר, 19 בדצמבר 1961 (בעקבות הענקת פרס ביאליק לבובר - ראו להלן).

47. ל' סימון, 'יהודה לייב מאגנס - הבונה והמגשים', חיים תורן (עורך), האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 37-40.

48. א' סער, 'רקטור חדש לאוניברסיטה העברית', אתגר, יוני 1965, עמ' 5.

שהיה נקודת מבחן נוספת לאנשי הרוח. הדיון סביב משפט זה שב והבליט את הניגוד העקרוני בין ההשקפה של הציונות המדינית, אשר ראתה ביהודים לפזורתיים ולשפות הדיבור השונות שלהם עם אחד, בעל חזון משותף של שיבת ציון, ואשר קשרה אפוא בבירור את מדינת היהודים עם שואת היהודים, לבין ההשקפה המדגישה את דפוסי הלגיטימציה של שיבת ציון לבד מרדיפת העם היהודי בגלות. בניסוח אחר היה זה דיון על השאלה אם מדינת ישראל היא המייצגת את האינטרס הכולל של העם היהודי, והיא השומרת על האתוס המאחד והמלכד המוגדר כ'תודעת הלאום היהודי'. אין ספק כי אתוס זה זכה במשפט אייכמן למימוש המדיני ולחיזוקו המוסרי, ולכן נעשה המשפט לאחת מנקודות היסוד של הממלכתיות הישראלית, שאף הגיעה באותה תקופה לשיאה.

בניגוד לפרשת לבון, הפעם נמצאו רק אינטלקטואלים בודדים שהביעו בפומבי את אי-הסכמתם למעשי הממסד ול'קו הממלכתי', ולא בכדי. אחרי ככלות הכל, העובדות לא היו שנויות במחלוקת. לאיש לא היה ספק במעורבותו האקטיבית של אייכמן בפשע איום נגד כל יהדות אירופה, וההתנגדות להעמדתו לדין בישראל לא הייתה יכולה לעורר התנגדות נרחבת.

ההשגות הראשונות הושמעו לפני פתיחת המשפט עצמו. חלקן - של מרטין בובר, של שמואל הוגו ברגמן ושל נורמן בנטוויץ' - נודעו למדי. אחרות נשכחו כמעט לחלוטין. בכלל זה דברים שכתב פרופסור בנימין אקצין במרס 1961: 'מכמה נימוקים היה מוטב אילו נשפט אייכמן בפני בית דין בינלאומי, ולו רק כדי שמעמסת החיטוט במעשי הזוועה תחולק ולא תיפול על שכמנו בלבד, וכדי להפגין ביתר שאת כי הפשע - אם כי במידה מכרעת היה העם היהודי קורבנו - הוא פשע נגד האנושות כולה'.⁴⁹ למען האמת, אקצין הלך בעניין זה בעקבות נחום גולדמן, שהיה אז נשיא ההסתדרות הציונית העולמית ונשיא הקונגרס היהודי העולמי, והציע כבר ביוני 1960, לכלול בהרכב השופטים נציגים של מדינות אחרות שסבלו גם הן מן המשטר הנאצי.

השגות אחרות נשמעו ביחס לניהול המשפט עצמו. אחת החרifות שביניהן הייתה זו של אהרן שבתאי, שפורסמה ב-28 באפריל 1961 ב'משא', המוסף הספרותי של העיתון היומי למרחב, והזהירה מפני 'דרך חתחתים מוסרית ואינטלקטואלית' שרוב הציבור נגרר אליה כתוצאה מן המשפט. לדברי אהרן שבתאי,

משפט זה הנו משפט ראויה במובנו הנרחב. הכנתו של קהל, וניסיון לחיות בהווה בשלמות מציאות מורכבת שחלה בעבר, ויתר-עליכן, ניסיון לחיות מציאות זו באורח מסודר ומחושב במסגרת של אקט שיש לו התחלה, ושלשלת הסתברויות מובילה לסופו - הם מסימניה של שותפות בדרמה, שותפות נפשית ציבורית.

49. ב' אקצין, 'הקדמה לחוברת' (1961), בקובץ מאמריו בעין בוחנת: כתבים פובליציסטיים, 1929-1967, חיפה 1975, עמ' 412-414.

האם שותפותנו בשואה שונה משותפותם של האתונאים במפלת מילטוס? אין זו שאלה רטורית כל-עיקר. יהיו כאלה שיטענו שמנקודת-ראות היסטורית ואנושית אין תקדים לשואת המלחמה האחרונה. אחרים יבדילו הבדלה כבדת משקל עוד יותר בין מפלת מילטוס, מבוימת לחלוטין במחזהו של פריניקוס, לבין משפטו של הרוצח ההיסטוריה-ממשי אדולף אייכמן, שאיננו שחקן, והנקמה בו תהיה מציאות. נראה לי שההבדלה ההיסטורית קשה. הטבח וההרס שערכו הפרסים בשנת 494 לפנה"ס, היו בזמנם בחזקת קטסטרופה בעלת משמעות יוצאת מגדר הרגיל; לא במקרה פעל מניע זה בהיסטוריה היוונית עד ימי אלכסנדר מוקדון, ושימש עילה עיקרית למסעו מזרחה ולהרס המקדשים הפרסים. מה גם שאין זו ההבחנה החשובה. כמענה לטענה השנייה והמהותית אציין את מעמדה הפולחני וסמכותה המוסרית והציבורית של הדרמה ביוון. לעומתה, המשפט הממלכתי - אף משפטו של אדולף אייכמן - הנו קטגוריה פורמלית, ומכאן מבוימת.⁵⁰

אהרון שבתאי הוסיף וציין כי 'מטרת המשפט אינה דווקא המתתו של איש בשם אדולף אייכמן: זאת ניתן היה להשיג בדרך קצרה יותר ומתוך ביטחון מוסרי ללא פגם: כך לומדים אנו שאין הבדל של ממש בנקודה זו בין משפט אדולף אייכמן לבין הדרמה, לבד מעקרונות הבימוי של שני אקטים אלה'.

גם גזר הדין עצמו זכה לביקורת רבה, ומרטין בובר אף נפגש עם בן-גוריון במרס 1962 בניסיון לשכנעו שלא להוציא את אדולף אייכמן להורג. בביקורת שהושמעה בהקשר זה בלטו שלוש טענות מרכזיות, שגרשום שלום העלה אותן בפומבי בחוברת הראשונה של כתב-העת אמות,⁵¹ ב-1962.

הטענה הראשונה אמרה כי הפעלת עונש מוות על רצח מיליונים אינה יכולה להרתיע רודנים וממלאי פקודות שלהם. כדברי גרשום שלום, 'לפשעים של אייכמן אין עונש מתאים בדיני החברה האנושית. בדבר זה הכל מסכימים. אין כל יחס אפשרי בין הפשע לעונשו. לא יכול היה להיות בהמתתו גם משום "למען יראו וילמדו לקח" לשונאי ישראל למיניהם ולמשמידי עמנו. ביצוע גזר דין של מוות על רצח מיליונים איננו "מרתיע" ואיננו מסוגל להרתיע כל רוצח-בכוח שיוכל לעמוד עלינו ברבות הימים'.

הטענה השנייה של שלום הייתה כי הרעיון החינוכי והחברתי המרכזי של השואה הוא ששני עמים היו קורבנות במובן המדויק של המילה: עם ישראל והעם הגרמני. כדברי שלום, 'אייכמן שימש דוגמה למופת לחיסולו השיטתי של צלם האלוהים באדם, ל"דהומניזציה" שהתנועה הנאצית הטיפה לה בכל הדרכים והגשימה אותה עד כמה

50. א' שבתאי, 'משפטו של א. א.', למרחב (מוסף 'משא לספרות, אמנות וביקורת'), 28 באפריל 1961, עמ' 1 ו-2.

51. ג' שלום, 'אייכמן', אמות, 1 (אוגוסט 1962), עמ' 10-11.

שהדבר ניתן בכוחה. משמעות משפטו הייתה בכך לגלות בפני העולם כולו, מה פירושה של דהומניזציה כזאת, לאן היא מובילה ומה המחיר שאומה שלמה שילמה כשנפלה קורבן לתהליך זה. הרי ניתן לומר: שני עמים היו במובן המדויק קורבנות: עם ישראל, שאלפי רבבותיו נהרגו ונרצחו, והעם הגרמני, שנהפך לעם של תלוינים ורוצחים כאשר נתן לתורת הנאצים להשתלט עליו.

הטענה השלישית קבעה כי תלייתו של אייכמן יוצרת בדעת הקהל העולמית רושם מוטעה לחלוטין של נצחון הצדק בהיסטוריה. בניסוחו של שלום, 'ביצוע גזר דין של מוות על אייכמן היה סיום לא נכון [של המשפט]. הוא מסלף את משמעותו ההיסטורית של המשפט על-ידי יצירת האשליה כאילו אפשר לסיים משהו בפרשה זו על-ידי תלייתו של איש או חדל-אישים אחד'. ומוסיף שלום, 'אשליה זו היא מסוכנת ביותר, כי היא עשויה להוליך את ההרגשה שנעשה משהו ל"כפרה" על הנעשה, שאין לו כפרה. איש אחד, שאינו אלא פרי מושחת של שיטה מושחתת שאפשרה את מציאותו ופעולתו, ייתלה ומיליונים רבים, ובפרט בגרמניה, יראו בזה סוף-פסוק לפרשה זו של רצח עמנו: הנה השארנו להם את המארגן הראשי של הרצח; יתלוהו וחסל. אנחנו כיהודים וכבני-אדם אין לנו עניין ב"חסל" מזויף זה'.

דברים אלה ממחישים את המחלוקת ארוכת-השנים בין הקו המרכזי של הציונות המדינית לבין גישתם, המכונה 'תרבותית', של חלק ניכר מהפרופסורים שהגיעו לירושלים בעשור הראשון לאחר הקמתה של האוניברסיטה העברית. לכן אין פלא בכך שדווקא מרטין בובר, הוגו ברגמן, גרשום שלום, נורמן בנטוויץ' וחסידיהם, הם שהביעו את אי-הסכמתם הגלויה עם המתרחש סביב משפטו של אייכמן. למלומדים אלה היה קשר רגשי ומקצועי עמוק ביותר למורשת היהודית ולמסורת היהודית, אבל קו מצפונם והתנהגותם הציבורית נקבעו על-פי ערכים מוסריים אוניברסליים. כדברי יהושע אריאלי, הם 'התאפיינו בשאיפתם להיות דגם לצדק, לצעדים שהם מתיישרים עם הצדק המוחלט, עם התפיסה המשפטית האוניברסלית'.⁵² המאפיינים הללו אכן באו לידי ביטוי במלוא העוצמה לא רק בימי משפט אייכמן.

דוגמה נוספת להתייצבותם המוצהרת של האינטלקטואלים נגד הממסד ניתנה בתחילת שנות השישים במאבק נגד הממשל הצבאי שהוטל על רוב האוכלוסייה הערבית מאז קום המדינה. בפברואר 1963 עלה בן-גוריון על דוכן הכנסת, בתוקף תפקידו כראש הממשלה ושר הביטחון, כדי להגיב על הצעה לביטול הממשל הצבאי, והתייחס בדבריו לקבוצת אינטלקטואלים אשר חתמו על הצהרה פומבית בעניין זה:

שלשום קראתי באחד העיתונים כרוז של פרופסורים ודוקטורים ומכובדים אחרים נגד קיום הממשל הצבאי. אני מכיר כמה מן החתומים על כרוז זה ואני מוקיר

52. שיחה של המחבר עם פרופ' יהושע אריאלי, 1 בפברואר 1999.

אותם כאנשי רוח וכמלומדים דגולים. אבל עלי לציין בצער כי כרוז זה לא הרים את כבוד החתומים בעיני ... איני יכול למצוא כל הצדקה מוסרית ואינטלקטואלית להנחה שעליה בנוי הכרוז, שדעתם של הפרופסורים בובר ואבנימלך ואורבך ועוד, בשאלת הביטחון, יש לה משקל סגולי מיוחד, גדול מזה שיש לאזרח אחר במדינה. ... אם אזדקק לחוות-דעת בענייני תלמוד אפנה ברצון לפרופסור אורבך, בענייני אלוהות - לפרופסור בובר, ובענייני כלכלה - לפרופסור פטנקין. אבל איני מודה במומחיותם העליונה של פרופסורים נכבדים אלה בענייני ביטחון או בענייני הגינות מדינית.⁵³

הפרופסור (לפילוסופיה של החינוך) עקיבא ארנסט סימון והפרופסור (לפילוסופיה של המדע) שמואל סמבורסקי - שניהם בוגרי אוניברסיטאות גרמניות בתחילת שנות העשרים - ראו צורך להגיב על דברים אלה של בן-גוריון.⁵⁴ סימון הציג את התנגדותו המוצהרת של ראש הממשלה להבעת דעה קולקטיבית של האינטלקטואלים, לעומת צידודו בהשתתפותם הפעילה של האינטלקטואלים בעיצוב האופי החברתי של המדינה, ושאל: 'כלום אין הפוליטיקה בין הגורמים המעצבים את דמות העם?' אם בן-גוריון סבור, כפי שהוא טוען תמיד, כי יש קשר גומלין בין הוראה לבין חינוך, אמר סימון, משמע שיש למורים לא רק זכות, אלא גם חובה לומר את אשר על לבם. כן הזכיר סימון כי הפוליטיקאים חייבים לשקר לעתים, ואילו המדענים עוסקים בחיפוש אחר האמת ועל כן מן הראוי שקולם יישמע. שמואל סמבורסקי כתב לראש הממשלה כי למדענים יש תפקיד מיוחד בפוליטיקה, משום שלמדו את לקח ההתמחות המדעית. לעומתם, לא-מדען הפועל בזירה הציבורית ומתמחה במשך שנים רבות בתחום אחד, כגון הביטחון הלאומי, עלול לייחס לתחום זה מקום נכבד מכפי הראוי לו. מכאן אפוא, שבקשתו של המדען לחזור לפרופרציות הנאותות אינה מתבססת על חוכמתו המופלגת, אלא על נסיונו ועל גישתו האקדמית, כלומר על תפיסת הדברים ממידה מסוימת של ריחוק.

דעתם העצמאית של חלק מן האינטלקטואלים בקשר למקום הצבא בחברה הישראלית ולזכות האדם לחופש המצפון באה לידי ביטוי גם בפרשת סרבנות השירות של אמנון זכרוני. ביולי 1953 ביקש זכרוני לשחררו מחובת הגיוס לצה"ל מטעמי מצפון, בטענה כי דעותיו הפציפיסטיות מונעות ממנו לשרת בצבא. בקשתו נדחתה, ובהמשך לכך הוא לא התייצב לשירות כנדרש ונידון למאסרים חוזרים ונשנים. ב-28 במאי 1954 פתח זכרוני בשביתת רעב, במסגרת מאבקו, וביום החמישי לשביתה זו הובא בפני בית משפט צבאי בנצרת, הורשע בעבירות שונות של הפרת משמעת ונידון ל-7 חדשי מאסר. במכתב גלוי ששיגר אחר-כך לנשיא המדינה, הוא נימק את

53. ראו: דברי הכנסת, הכנסת החמישית, מושב 222, 20 בפברואר 1963.

54. ראו: קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, עמ' 93-95.

וכאמור, הביקורת של האינטלקטואלים אינה מעידה על ניכורם כלפי התמורות החברתיות אשר התרחשו מול עיניהם. קשה לדחות על הסף את הטענה כי דווקא אדישות האינטלקטואלים בעולם ביחס להתפתחותן ולהתחזקותן של התנועות הפשיסטיות והקומוניסטיות תרמה להשתלטות הטוטליטריזם, אשר הביאה במאה העשרים לעשרות מיליוני קורבנות. גישה לא־ביקורתית של אינטלקטואל כלפי הקונצנזוס החברתי בחברתו מסוכנת ביותר דווקא מבחינתה של החברה שהוא נמנה עמה, ואין לו דרך טובה לשרת אותה יותר מכך שיתריע - תוך שימוש במאגרי הידע שצבר - על הסכנות הפוטנציאליות. מסיבה זו, יותר מכל דבר אחר, ביקורתיות האינטלקטואלים מצביעה על מעורבותם העמוקה בתהליכים החברתיים המתרחשים, ולא על הרגשת זרות וניכור.